

Історія Правобережної України: нові знахідки та дослідження

І. О. Рибачок
(м. Острогор)

ФІЛЬВАРКОВЕ ГОСПОДАРСТВО ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Стаття присвячена дослідженню фільваркового господарства Південно-Східної Волині в першій половині XVII ст. Простежуються основні тенденції функціонування господарств, розміри фільваркового ареалу, галузева орієнтація фільварків регіону та фактори, що впливали на їх розвиток.

Ключові слова: Південно-Східна Волинь, фільварок, землеробство, населення.

The article is devoted to learning the development of farmhouse in South-East Volhynia at the first half of XVII century. Special attention is paid to the main trends of farmhouse's operation, size and their sectoral orientation in the region. Secondly, the inspect the factors that influenced to their development.

Key words: South-East Volhynia, farmhouse, agriculture, population.

Неодноразово в науковій літературі наголошувалося на необхідності вивчення господарської діяльності українських шляхетських родин XVI – XVII ст., адже вона спричинила вагомий вплив на розвиток окремих регіонів. Південно-Східна Волинь у першій половині XVII ст. знаходилася у власності князів Острозьких та Заславських, які виступали власниками величезних господарських одиниць. Важливою складовою магнатського господарства у досліджуваний період були фільварки, які найчастіше в історіографії визначаються як багатогалузеві господарства, які засновані на праці залежних селян та зорієнтовані на ринок. Роль фільварку в аграрному секторі важко переоцінити, але ще сучасники відзначали, що фільваркові господарства не мали виключно сільськогосподарського характеру, а виконували аграрно-виробничо-торговельну функцію [1].

Вивчення фільваркового господарства на теренах Речі Посполитої добре розроблене в польській історіографії, яка представлена працями І. Барановського [2], Б. Барановського [3], А. Вичанського [4], В. Грабського [5] та ін. Серед праць українських дослідників варто відзначити дослідження О. Барановича та В. Маркіної, присвячені магнатському господарству XVIII ст. [6; 7; 8], розвідки І. Бойка [9], Д. Похилевича [10], А. Козія [11], В. Балуха [12], що містять відомості про загальні тенденції розвитку фільварків на українських та польських землях. Усі вищезазначені дослідники наголошували на необхідності вивчення функціонування фільваркових господарств на регіональному рівні, адже фор-

ма організації у різних маєткових господарствах була специфічною. В сучасній українській історіографії джерелознавчі аспекти становлення та розвитку фільваркової системи у Волинському воєводстві XVI–XVII ст. представлені у статтях В. Атаманенка [13; 14; 15], фрагментарні відомості про окремі південно-східноволинські фільварки містяться у дослідженнях І. Ворончук [16].

Найбільш інформативними джерелами для дослідження фільваркового господарства є описово-статистичні документи, які містять детальні описи магнатських володінь, фільваркових комплексів, господарських об'єктів, продовольчих запасів тощо. Південно-Східна Волинь першої половини XVII ст. добре забезпечена такими документами, оскільки описи фільваркових комплексів містяться в інвентарях окремих міст чи волостей 1615 [17], 1620 [18; 19], 1622 [20], 1632 [21], 1645 рр. [22].

Аграрне господарство було провідною галуззю тогочасного економічного життя, яке в досліджуваній період пов'язане зі створенням та розвитком фільваркової системи. Прибутковість таких господарств не викликала сумнівів у сучасників. Наприкінці XVI – першій половині XVII ст. у Речі Посполитій створюються трактати, які містять теоретичні і практичні поради для ведення магнатського господарства (А. Гостомський «Господарство», Т. Завадський «Економічний меморіал» та ін.). Особливе значення мала робота равського воєводи Анзельма Гостомського «Господарство» (Краків, 1588), яка перевидавалася кілька разів і використовувалася як своєрідна інструкція для ведення фільваркового господарства у маєткових комплексах заможних шляхетських родів Речі Посполитої [1]. Дослідники вважають, що середньостатистичний прибуток шляхетського фільварку наприкінці XVI ст., що базувався на панщині, був на третину більшим, ніж за умови організації на найманій праці [4, с. 260; 12, с. 103].

Важливим стимулом розвитку та ведення землеробства був зовнішній попит на зернові культури та ріст ціни на них. Ціна на збіжжя протягом другої половини XVI ст. виросла майже вдвічі. У середньому в 1564 – 1569 рр. лашт пшениці коштував близько 21 зл. 18 гр. пол., у 1592 р. – 45 зл. 40 гр. пол., а у 1616 р. – 54 зл. 48 гр. пол. [23, с. 198]. Процес підвищення цін на зернові відбився у відомостях Острозького літописця, у якому значиться, що 1621 р. «дорожина була: жито по 12 злот., ячмінь по 8, а овес по 6. І того ради і у крамах все поднялося дорого» [24, с. 572]. У Львівському літописі міститься інформація про те, що у 1622 р. колода жита коштувала 24 золотих [24, с. 572]. Така ринкова ситуація лише стимулювала розвиток фільваркового господарства. Крім того, до причин виникнення фільварків зараховують технічну перевагу великих фільваркових комплексів над індивідуальним господарством та активний урбанізаційний процес, який передбачав необхідність забезпечення внутрішніх потреб.

Фільварковий комплекс складався з двох частин – фільваркового подвір'я та ріллі. Двір огороджувався дубовим острогом чи частоколом. Так, у 1615 р. сульжинецький фільварок був огорожений дубовим острогом, а частина

плотом. В'їзд до фільваркового двору відбувався через дерев'яні ворота [17, с. 102]. Доволі міцною була огорожа косянтинівського приміського фільварку, зокрема він був оточений дубовим острогом, слабшими були паркани у Кузьмині та Красиліві. На подвір'ї розташовувалися житлові та господарські приміщення. У житлових приміщеннях проживали управителі, дворники та фільваркові слуги. Найчастіше у фільваркових подвір'ях Південно-Східної Волині було по два житлових будинки, а також низка господарських приміщень – кухні, пекарні, спіжарні, комори, возівні, сирники, голубники, солодовні, броварні, пивниці, клуні, обори та хліви для худоби. Найчастіше господарські будівлі були плетені з хмизу, а житлові побудовані з дерева, яке обмазували глиною та білили. Інколи на фільварковому дворі або поблизу був сад із фруктовими деревами (в с. Западінці Красилівської волості значиться три садки [17, с. 191], в приміському фільварку Косянтиніві у 1615 р. зафіксований новозасаджений сад [17, с. 133]). У фільварку с. Лазучин існував яблуневий сад, а також вирощували овочі, які звідси постачали до базаліського замку [17, с. 219]. Крім того, невід'ємною частиною фільваркових комплексів були млини, ставки, пасіки. Борошномельне та рибне господарство представлене майже в усіх фільварках Південно-Східної Волині. Бджолярство було поширене у фільварках, що розташовувались у селах, де є умови для ведення цього промислу, а у приміських фільварках (за винятком Кузьмина) пасіки у першій половині XVII ст. не зафіксовані.

Фільварки відрізнялися за своїми розмірами. На прикладі Південно-Східної Волині бачимо, що розширення фільваркового господарства відбувалося не лише за рахунок сільських поселень, але й за рахунок магнатських міст. Міські поселення були магнатськими резиденціями, тісно пов'язаними з іншими володіннями цих князівських родин, з аграрним виробництвом, а рівень їх розвитку завжди відображав інтереси та наслідки господарської діяльності власників. Кожне із міст мало приміський замковий фільварок, який забезпечував не лише потреби замкової адміністрації, але й значна кількість сільсько-господарської продукції постачалася на експорт [25, с. 169]. Кількість приміських замкових фільварків могла бути різною, у більшості досліджуваних міст їх було по одному, два знаходилося біля Сульжина [21, к. 7]. Приміські замкові фільварки концентрувались у передмістях. На фільваркових дворах розміщувалися житлові споруди, у яких мешкали князівські слуги, орендарі чи державці цих господарств, а також фільварочні слуги та коморники, що працювали у фільварках. Напр., у сульжинецькому приміському фільварку знаходився господарський дім і будинок для пастухів [17, с. 102].

Про розміри фільварків у Південно-Східній Волині свідчить кількість висіяного та зібраного збіжжя. На жаль, описово-статистичні джерела не дають точної інформації про площу фільваркових земель. Інвентарі в деяких випадках містять інформацію про розміри висіву на приміських фільварках, яка може опосередковано свідчити про приблизний ареал приміського фільваркового

господарства. Польські та українські історики розробили низку методик визначення фільваркового ареалу. Зокрема, українські історики Д. Л. Похилевич, А. М. Козій, В. А. Маркіна та польські історики А. Вичанський та Ф. Буяк визначали площу фільваркового ареалу за висівом зернових культур [10, с. 171; 11, с. 14-25; 8, с. 86-87; 4, с. 62]. Напр., А. Вичанський вважав, що 15 корців зернових культур сіяли на 125 моргах [4, с. 62]. Український дослідник В. Балух розробив свою методику обрахунку фільваркового ареалу. Зокрема, за його підрахунками на одному гектарі землі засівали 158 кг жита або 172 кг пшениці [12, с. 206]. Маючи відомості про розміри висіву озимини, можна встановити приблизний розмір площ приміських фільваркових господарств. При цьому варто звернути увагу на два важливі застереження: по-перше, передбачається ідеальне трипілля, якого не в усій мірі дотримувалися на практиці, в т.ч. у південно-східноволинських фільварках; по-друге, напевно, йдеться не про всю земельну площу, а лише про одне поле (озиме), в той час як друге (яре) та третє (пар) взяті умовно, як рівні першому. Проте історики наголошують, що площа під пар могла бути більшою [11, с. 21]. Отже, на основі розмірів висіву, можна вирахувати рільні площі приміських фільварків під посів озимини (Див. Таблиця 1).

Таблиця 1
Розміри висіву озимини у приміських замкових фільварках
Південно-Східної Волині [17, с. 103, 133, 149, 190; 21, к. 7]

Місто		Жито	Пшениця	Розмір фільваркового ареалу під посів озимини (у моргах)	
		(у мацах)		жита	пшениці
1615 р.	Сульжин	54	16	62,4	17
1632 р.	Сульжин	31	12	35,8	12,7
1615 р.	Костянтинів	37	9	42,8	9,5
1615 р.	Кузьмин	51	29	59	30,8
1615 р.	Красилів	41	8 ½	47,4	9

Відомості з таблиці дозволяють зробити висновок, що площі посіву жита в фільварках у кілька разів були більшими, ніж пшениці. Зауважимо, що зазначена тенденція також характерна для інших земель Речі Посполитої. Хоч вартість пшениці була у два рази вищою. Так, інвентар 1622 р. Старого Заслава містить інформацію про те, що копа жита коштувала 15 гр., а копа пшениці – 30 гр. [20, к. 7], тобто пшениця була продуктом у два рази дорожчим, ніж жито. Слід пам'ятати, що пшениця більш вибаглива до ґрунтів ніж жито, тому обсяги її вирощування тут були значно вищими ніж, напр., у північних чи західних районах Волинського воєводства [26, с. 14-15]. Абсолютна перевага жита пояснюється і тим, що його частіше використовували для власного споживання та експорту, а пшениця в основному експортувалася.

Знаючи обсяг фільваркового ареалу висіву озимого жита та пшениці (Див. Таблицю 1), можна вирахувати мінімальну площу орної землі, яка виділялась під їх посів у приміських фільварках. Так, у 1615 р. в кузьминському фільварку вона дорівнювала 62,8 га, у сульжинецькому – 55,5 га, красилівському – 39,4 га, костянтинівському – 36,6 га. Враховуючи систему трипілля, це лише близько 1/3 від усєї земельної площі, яка відводилася під приміське фільваркове господарство. Відповідно, дуже орієнтовні підрахунки фільваркового ареалу є такими: кузьминського – 188,4 га, сульжинецького – 166,7 га, красилівського – 118,4 га та костянтинівського фільварку – 109,8 га. Виразною є також ще одна тенденція: чим більше міське поселення за своїми соціальними характеристиками нагадувало сільське поселення, тим більшими були їх приміські фільваркові господарства, а самі міщани були тісніше пов'язані із замковим господарством.

Порівнявши відомості інвентарів 1615 та 1632 рр. щодо приміського фільваркового господарства у Сульжині, видно чітку тенденцію до скорочення посівних площ. За сімнадцять років площа фільваркового ареалу скоротилася на 64, 9 га (1615 р. – 166,7 га, 1632 р. – 101,8 га), тобто на 61%. У приміських фільваркових господарствах південно-східноволинських володінь кн. Острозьких та Заславських поступово збільшується частка тваринництва. Перші сигнали про подібну ситуацію зустрічаємо в інвентарі 1615 р. Так, у приміському замковому фільварку Костянтинова зазначена наявність значних запасів старого зерна [17, с. 133]. Можливо, ця обставина пояснювалася необхідністю продовольчих запасів в умовах татарських нападів, утримання війська, але ймовірніше, все-таки спадом експорту зернових. Цікаво, що запасів старого вівса не було взагалі, напевно, що воно йшло на вигодовлю тварин, які в 1615 р. знаходились у костянтинівському фільварку, зокрема 56 корів та биків, 90 свиней, 18 курей, 17 гусей і 28 каплунів [17, с. 134]. На початку XVII ст. відбувається подальша розбудова фільваркового господарства, яке орієнтоване не лише на землеробство, але й тваринництво. Так, у 1615 р. в с. Остріковці почали розбудовувати фільваркове подвір'я. Зокрема, був побудований будинок для дворника і мали б будувати обори для худоби [17, с. 137].

У сульжинецькому приміському фільварку 1615 р., окрім зернових, у 1615 р. було 130 коней, 70 волів, 226 овець та баранів, 5 кіз, 74 свині, 37 курей, 45 гусей [17, с. 103-104]. У 1632 р. в Сульжині функціонувало уже два приміських фільварки. Новозбудований фільварок був зорієнтований на тваринництво і розташовувався в гаю. У ньому знаходилися пивниця, сирник, обора та кошара з худобою. На жаль, у документі не міститься точних відомостей про загальну кількість худоби [21, к. 7]. Цікаво, що у 1632 р. вже не зафіксовано фільварків на території волості (в с. Марківці та с. Кудяровичі), які згадуються в інвентарі 1615 р. Напевно ці фільваркові господарства були спалені татарами на початку 30-х рр. XVII ст. Варто зазначити, що приміські фільваркові господарства існували і в ін. містах – Баранівці, Звягелі, Любарі [19, к. 313, 371, 424].

Окрім замкових приміських фільварків, навколо міст тягнулися хутори міських жителів (заможних міщан та шляхти), які документи фіксують як «міські фільварки». У 1603 р. під Костянтиновом розташовувалися 45 діючих міщанських фільварків, у яких працювало 27 коморників, а також зафіксовані свідчення про 44 «міські фільварки», які були знищені під час пожежі [27, с. 250]. В описі цього міста 1615 р. значиться 79 «міських фільварків», які простягалися по дві сторони міста, і у них мешкали близько 70 коморників¹. Власники цих «фільварків» чи хуторів сплачували чинш у розмірі 6 гр. лит., а ті, що знаходилися на Стариках, окрім грошей, давали по маці пшона [17, с. 130-131]. Одинадцять міських фільварків були звільнені від сплати податків. Власниками «вільних» фільварків у Костянтинові були міський писар, пушкар, замковий кухар та заможні міщанські родини, що мали нерухомість у ринку [17, с. 131]. Окрім міщанських, на Стариках розташовувалися 22 шляхетських фільварки [17, с. 134-135]. У Базалії було 29 міських фільварків [17, с. 214]. У 1620 р. в Острополі за Старим містом нараховувалося 28 фільварків, за Случчю – 7 та 21 фільварок біля Нового міста [18, с. 357-360], з них сплачували по 22 гр. лит. [18, с. 362]. Крім того, остропільські міщани мали хутори, зокрема 17 міщан Старого міста та 5 – новоміських [18, с. 360]. Деякі міщани Південно-Східної Волині мали земельні наділи у волості. Так, полонські міщани обробляли ниви під Свинною [18, с. 264], а остропільські міщани мали фільварки в с. Махаринці [18, с. 372]. Частина населення міст займалася тваринництвом. Інвентарі Старого та Нового Заслава не лише фіксують перелік міщан і вказують форми та розмір міських повинностей, але зазначають хто з них володів худобою, зокрема волами [22, к. 43-56].

Звичайно, що значна частина фільваркового господарства регіону припадала саме на сільські поселення. За інвентарем 1615 р. у Базалійській волості знаходилося шість фільварків, Красилівській – один, Костянтинівській – п'ять (чотири в селах і один в Кузьміні), Сульжинецькій – два. Спробуємо визначити ареал фільваркових господарств у селах Південно-Східної Волині (Див. Таблиця 2).

Таблиця 2
Розміри висіву озимини у фільварках Південно-Східної Волині за інвентарем 1615 р.

Село	Жито	Пшениця	Розмір фільваркового ареалу під посів озимини (у моргах)	
	(у мацах)		жита	пшениці
Базалійська волость				
с. Волиця	25 1/4	8	29,2	8,5
с. Жеребки	8	7	9,2	7,4

¹ У інвентарі міститься латинський запис «cit(ra) vel ult(ra) 70», тобто «менше чи більше» [17, с. 131].

с. Корчівка	38	11 ½	43,9	12,2
с. Лазучин	46	7	53,2	7,4
с. Терешківці	14 ½	7	16,7	7,4
с. Чухіли	30	6	34,7	6,3
Красилівська волость				
с. Западинці	34	21 5/8	39,3	22,8
Костянтинівська волость				
с. Бутівці	44	4 ½	50,9	4,7
с. Григорівці	46	10	53,2	10,6
с. Росолівці	21	8 ½	24,3	9
с. Свинна	43 ½	8	50,3	8,5
Сульжинецька волость				
с. Кудяровичі	–	–	–	–
с. Марківці	26 1/4	–	30,3	–

Враховуючи систему трипільля та знаючи орієнтовну площу висіву озимини, можемо вирахувати приблизну площу фільваркового ареалу цих господарств. Найбільші фільварки були на території Костянтинівської (с. Григорівці – 133,9 га, с. Свинна – 123,4), Красилівської (с. Западинці – 130,4 га), Базалійської (с. Лазучин – 127,2, с. Корчівка – 117,8 га) волостей. Отже, чим більше місто за своїми демографічними та соціально-економічними показниками, тим більша кількість та потужність фільваркових господарств у селах волості, які мали б забезпечувати і потреби внутрішнього ринку.

Як бачимо, у приміських та сільських фільварках Південно-Східної Волині засівали жито та пшеницю. Проте й інші види збіжжя значаться у переліку продовольства, що зберігалось в спіжарнях – ювес, ячмінь, просо, гречка, горох. Запаси вівса були найбільшими, оскільки його використовували для годівлі худоби, кількість якої була значною у фільварках волості. Цікаво, що в місцевих фільварках вівса не сіяли, але мешканці навколишніх міст та сіл сплачували частину натуральної данини саме цим продуктом. У 1615 р. костянтинівські міщани з плацу сплачували грошовий чинш (по червоному золоту), а також одну мірку вівса (приблизно 14 літрів або 10 кг.) та віз сіна [17, с. 131]. Не враховуючи інших натуральних повинностей, селяни давали одну мацу вівса (близько 8 пудів або ж 128 кг.) [17, с. 148]. Тенденція сплати натуральної данини вівсом збереглася в регіоні до середини XVII ст.

В історіографії тривалий час була поширена думка про те, що магнатське господарство розширювалося за рахунок селянських наділів, проте українська дослідниця І. Ворончук, досліджуючи інформативні можливості інвентаря 1620 р., приходять до висновку, що розширення фільваркового ареалу відбувалося за рахунок вільних, цілинних земель або ж вже освоєних пусток, а не шляхом скорочення селянських господарств [18, с. 111].

Фільварки у селах Південно-Східної Волині були зорієнтовані не лише на землеробство, але й на тваринництво. Описово-статистичні джерела фіксують обори з худобою, якої в окремих фільварках була значна кількість. У фільваркових господарствах знаходилися стада коней, велика рогата худоба (воли, бики, корови), свині, вівці та птиця. Так, великі табуни коней згадуються 1615 р. у костянтинівському (177 коней) та терешківському (141 кінь) фільварках. У цілому в 17 фільварках, що описані в інвентарі 1615 р., зафіксовано 365 коней, 164 робочих воли, 148 биків, 386 корів та телиць, 61 теля, 254 свині, 176 поросят, 21 козу та 843 вівці, 724 птиці. Зрозуміло, що така кількість, не лише забезпечувала потреби двору, але й експортувалася на зовнішні ринки. Найбільше виробниче значення мала відгодівля корів, які окрім приплоду давали важливі продукти харчування – м'ясо, молоко, сир. Важливу роль відігравало вівчарство, яке було представлене у всіх фільварках, що пов'язувалося з попитом на вовну. Відомо, що худоба теж була одним із провідних експортних товарів з досліджуваних територій. Так, з 1647 по 1654 рр. з володінь Владислава Домініка Заславського було продано 1316 волів [28, с. 167]. Цікаво, що описи фільварків в с. Корчівка, с. Терешківці та с. Чухіли містять відомості про запаси зернових та про обори для тварин на території фільваркового подвір'я, але ревізори зазначають, що «худоби жодної немає». Можливо тварин незадовго до опису було продано, або ж ці фільваркові комплекси використовували для худоби, яку купували в молдовських купців і випасали у маєностях Януша Острозького у Південно-Східній Волині. Дослідник торговельних відносин на Волині В. Берковський зазначає, що в цьому регіоні існували «волові шляхи», а худобу з цих теренів продавали на ярославському ярмарку [28, с. 169].

Розвиток фільваркового господарства в регіоні значною мірою залежав від рівня безпеки та захищеності. Великим лихом для фільваркового господарства Південно-Східної Волині в першій половині XVII ст. були татарські напади. Саме у цій місцевості проходив Чорний шлях, який у східній частині колишньої Кузьминської волості поділявся на два напрямки: перший повертав на Стару Синяву і далі простягався повз Костянтинів та Кузьмин, інший же – через міста Гриців, Лабунь, Полонне, Судилків, Шепетівку, Звягель, Берездів (уздовж річок Стир, Случ і Горинь). В таких умовах однією з важливих та нагальних проблем було завдання організації надійного захисту від зовнішнього ворога. У цьому були зацікавлені не лише міщани, а й власники міських поселень, котрі прагнули забезпечити свої володіння та забезпечити господарський розвиток територій. Отже, рівень захищеності був взаємопов'язаним із соціальним та господарським розвитком. Маємо згадки про розорення маєтків Острозького татарами у 1618 р. Зокрема, були повністю знищені всі фільварки, гумна, хутори міста Костянтинів, Красидова, Сульжина, Базалії, а також спалені два фільварки у костянтинівській волості (у с. Григорівці, с. Бутівці); три – в базалійській (в с. Чухилах, с. Лазучин Великий, с. Корчівка) [7, с. 25-27].

Відомості про руйнування значної частини фільварків у волостях містяться в інвентарі 1620 р. Описуючи стан фільварків ревізори зазначають про спалені господарські споруди, скаржаться на брак робочої сили, внаслідок чого окремі поля незасівалися. Фільварок с. Сягрів татари спалили у 1617 р., а господарські приміщення у 1620 р. ще не були відбудовані. На оборі цього фільварку ревізори зафіксували дві породисті корови, десять яловиць, одного бугая, 15 молодих биків, чотири воли. Там же на фільварку розташовувався невеликий рибничок [18, с. 275]. В окремих випадках татарські напади призводили до скорочення посівних площ. Зокрема, 1620 р. у лабунському фільварку збіжжя висівалося не на двох, а тільки на одному полі, а обшари цього ж фільварку, що знаходилися поблизу, взагалі не використовувалися через «татарщизну». У фільварках с. Голубче та с. Кустівці у 1620 р. нічого не сіяли, бо не було кому обробляти поле [18, с. 283], оскільки значна частина населення була взята в полон або ж знищена внаслідок татарського нападу.

Отже, процес розвитку фільваркового господарства Південно-Східної Волині відбувався під впливом загальнодержавних тенденцій, зокрема був тісно пов'язаний із родючістю ґрунтів, урбанізацією та розбудовою міст, наявністю торговельних та водних шляхів, зовнішнім попитом на окремі види продукції. Провідними галузями були землеробство та скотарство, меншою мірою представлено садівництво, огородництво, такі види промислів як млинарство, рибне господарство та бджолярство. В структурі посівів значно переважає озиме жито, менше представлена озима пшениця. Джерела не фіксують відомостей про посіви у зазначених фільварках інших культур – вівса, ячменю, гороху, гречки, хоч вони представлені у фільваркових сховищах. У коморах переважали запаси вівса, очевидно його отримували у вигляді натуральної данини від мешканців регіону. Згідно існуючої в історіографії типології фільварків південно-східноволинські господарства можна віднести до середніх за розмірами посівних площ. За своїми розмірами приміські фільварки лише дещо переважали господарства у селах. Цікаво, що чим більше міське поселення за своїми соціальними характеристиками нагадувало сільське поселення, тим більшими були їх приміські фільваркові господарства. Негативний вплив на розвиток фільварків мали татарські напади, внаслідок яких частина фільварків знищувалася, окремі працювали не на повну потужність через матеріальні збитки чи втрату робочих рук. Власники намагалися всіляко сприяти заселенню та загосподаренню краю, тому надавали чимало податкових пільг не лише мешканцям міст, але й сільських поселень.

Джерела та література

1. Gostomski A. Gospodarstwo [Wstępem i objaśnieniami zaopatrzył Stefan Inglot]. – Wrocław: Ossolineum, 1951. – 132 s.
2. Baranowski I. Wieś i folwark. Studya z dziejów agrarnych Polski. – Warszawa, 1914.
3. Baranowski B. Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII wieku. – Warszawa, 1958. – 265 s.

4. Wyczański A. Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500–1580. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1960. – 283 s.
5. Grabski W. Wieś i folwark. Drobne i duże gospodarstwa rolne ze stanowiska ekonomicznego. – Warszawa, 1930. – 92 s.
6. Баранович А. Магнатское хозяйство на юге Волини в XVIII в. – М., 1955. – 182 с.
7. Баранович О. З історії заселення Південної Волині. Спостереження над колонізацією і економічним життям Волинського пограниччя XVI–XVII вв. // Опис володіння князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року / [Упор. В. Атаманенко, І. Рибачок]. – Острог, 2009. – С. 45-57.
8. Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие). – К., 1961. – 236 с.
9. Бойко І. Селянство в Україні другої половини XVI – першої половини XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 330 с.
10. Похилевич Д. Из истории аграрных отношений в западных воеводствах Великого княжества Литовского в XVI и первой половине XVII века // Средние века. – Вып. 4. – М., 1955. – С. 171-172.
11. Козій А. Фільварково-панщинна система в Речі Посполитій (проблема генезису). – Львів: Вид-во Львівського університету, 1994. – 45 с.
12. Балух В. Фільварки пізньосередньовічної Польщі. – Чернівці, 1999. – 378 с.
13. Атаманенко В. Господарські документи волинських латифундій другої половини XVI – першої половини XVII ст. як історичне джерело // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців: Історія. – Чернівці, 2003. – Ч.1. – С. 286-293.
14. Атаманенко В. Описи Острозької волості XVI – першої половини XVII ст. як джерело вивчення фільваркового господарства // Український Історик. – 2003. – Т.XL. – С. 295-312.
15. Атаманенко В. Двори-фільварки Степанської волості (за інвентарним описом 1614 року) // Архітектурна спадщина Волині. – Рівне, 2010. – Вип. 12. – С. 78-85.
16. Ворончук І. Фільварок на Хмельниччині в першій половині XVII ст. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Матеріали наукової конференції (Хмельницький, 29-30 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 87-99.
17. Опис володіння князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року / [упор. В. Атаманенко, І. Рибачок]. – Острог: Видавництво НУОА, 2009. – 269 с.
18. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / [упоряд. І. Ворончук]. – К.; Старокостянтинів: [б.в.], 2001. – 416 с.
19. Biblioteteka zakładu narodowego im. Ossolińskich Polskiej akademii nauk. Dział rękopisów. – Rkps. № 3669/II. Inwentarz części dobr ks. Ostrozkich 1620, K. 82–484.
20. Archiwum Narodowe w Krakowie. – Sygn. 64/28. Inwentarze miasta Zaslavia i całego księstwa Zaslawskiego. Inwentarz miasta Starego Zaslavia z roku 1622, 38 k.
21. Archiwum Narodowe w Krakowie. – Sygn. 99. Inwentarz włości sulżyńskiej, z opisaniem zamku w mieście Sulżyńcach w 1632 r., 13 k.
22. Archiwum Narodowe w Krakowie. – Sygn. 64/33. Inwentarze miasta Zaslavia i całego księstwa Zaslawskiego. Inwentarze miasta Nowego Zaslavia i wsi okolicznych z lat 1643 i 1645, 56 k.
23. Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. VI.: Життя економічне, культурне, національне XIV – XVII віків. – 667 с.

24. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., 2012. – 712 с.
25. Сидоренко О. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1992. – 229 с.
26. Сидорук Т. Соціально-економічний розвиток Ратненського староства у XVI – XVII ст. (1500–1674 pp.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України». – Запоріжжя, 2007. – 20 с.
27. Баранович А. Новый город Западной Украины XVI в. (Основание Старокостянтинова) // Ученые записки института славяноведения. – М.: [б. в.], 1951. – Т. 3. – С. 236-263.
28. Берковський В. До питання експорту товарів з Волині в XV – першій половині XVII ст. Торговля воском та худобою // Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського. – К. – 2009. – Т. I. – С. 163-175.

А. О. Гурбик
(м. Київ)

ВПРОВАДЖЕННЯ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТА БІЛОРУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVI СТ.: РЕГІОНАЛЬНИЙ ТА ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ¹

У статті розглянуто основні етапи та регіональний аспект впровадження аграрної реформи на українських та білоруських землях у XVI ст. Відзначено історіографічні здобутки та неузгодженості (в тому числі й термінологічні) у дослідженні аграрної реформи на теренах Великого князівства Литовського. Ключові слова: Велике князівство Литовське, аграрна реформа, волочна поміра. This article deals with the main stages and the regional dimension of agrarian reform implementation in Ukrainian and Byelorussian lands in XVI century. Noted historiographical achievements and inconsistencies (including terminology) in a study of agrarian reform in the territory of Grand Duchy of Lithuania.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, agrarian reform, volochna pomira.

Всебічне й детальне дослідження проблем, пов'язаних з підготовкою, проведенням та наслідками аграрної реформи на українських та білоруських землях у XVI ст., є важливим науковим завданням. Актуальність зазначених питань зумовлена не тільки необхідністю переосмислення загальних оцінок реформи, але й потребою висвітлення особливостей проведення волочної поміри в різноманітних регіонах Правобережної України та на власне білоруських і литовських землях Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Зважаючи на той різнобіч у термінології (що стосується аграрної тематики), який можемо спостерігати у вітчизняній історіографії останнім часом, вважаємо за доціль-

¹ Стаття підготовлена у рамках виконання спільного українсько-білоруського наукового проекту № Ф54 5/009 за темою «Соціально-економічні реформи в Білорусі і Україні в XVI–XVIII ст.» за сприяння й фінансової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень України.